

OLA JONSMOEN

Ola Jonsmoen er født 1932. Han er cand.philol., og har tidligere vært lektor og rektor ved Tynset gymnas og Holmen videregående skole, forfatter av lyrikk, noveller, romanar, skodespel, barnebøker og kåseri/essays.

DET USKYLDIGE FEMTITALET

Gamle folk minnes 1950-talet som eit triveleg tiår. Det lar seg vel bare delvis dokumentere, og er mest av alt uttrykk for at dagens eldre den tid var unge, og ser tilbake på tida i lys av den livslysten og det livsmotet som oftast karakteriserer unge menneske. Slik er det gjerne med attersyn. Dei bygger på kjensler og det som litt nedlatande blir omtala som synsingar i staden for fakta, enda også det folk kjenner som sansa og synsa og sjølopplevd har historisk verdi om det ikkje lar seg verifisere i statistikk.

TEKST: OLA JONSMOEN

Om ein ikkje er for nøyereknande kan ein hevde at Norge bar preg av generell utbyggingsoptimisme. Folk hadde ei kjensle av at det meste gjekk seg til og vart betre år for år. Krigsåra var enno så skarpt i minne at folk gledde seg over det dei oppfatta som fritt og fredeleg kvardagsliv. Dei samværsverdiane som den tyske okkupasjonen hadde forsterka, varte og vart sett på som ein vellykka normaltilstand. Det var nesten slik at krigens restriksjonar og forbod med stengte forsamlingshus, inndregne radioapparat, blendingsgardiner som til og

Kaffeerstatning.

med la avsides grender i stummande mørke, rasjonering på mat og forbruksartiklar, jamvel på 50-talet formidla ei ubevisst kjensle av seier og suksess. Dei små gledene som folk i krigsåra lærte å sette pris på, hadde skapt ein mentalitet som heldt fram, og fekk folk til å praktisere kvar dagsleg sosial omgang som ikkje svekka, men snarare forsterka folks engasjement i lag og foreiningar. Dugnad var meir enn eit begrep, det var eit sams arbeidstiltak som gagna grannelaget. I den samanheng kan ein vel òg nemne at folk gjekk innom til kvarandre, ubedne. Berre det er eit fenomen som me i dag har vanskar med å fatte, langt mindre praktisere.

Femtiåra var ei vokstertid, enda ein vel kan seie at det meste gjekk slik det alltid hadde gjort. Yngre folk levde på ein tidsstraum med medvind utan nemnande refleksjon. Livet var slik det skulle vere, verken forunderleg eller så spesielt at det var noe å prate om. Det nye banka på utan at det skapte panikk hos dei eldre, som enno var dei regjerande aldersklassene av foreldre og besteforeldre. Fleire generasjonar held hus på same garden. I Nord-Østerdalen budde folk framleis der dei hadde budd.

Om ein såg Nordøsterdalen frå utsida, ville ein merke seg at vånings-

hus og uthus var målingslitne og prega av smått om pengar til vedlikehald, for ikkje å seie oppussing. Fjellregionen – eit uttrykk enno ikkje i bruk – fekk ikkje oppleve den nyhusbygginga som prega krigsherja gjenreisningsdistrikt. Husa var golvkalde men brukande og folk fekk nøye seg med det dei hadde til så lenge. Først i seinare tiår vart det måling på veggene og husmorglas til å sjå inn og ut av. Da kunne ein òg legge merke til at dei nybygde bustadhusa var temmeleg standardiserte. Den Selvaaginspirerte hustypen (Olav Selvaag, 1912 – 2002, ingeniøren som revolusjonerte norsk boligbygging) spreidde seg landet over, og sette sitt preg på tettstadene oppetter Østerdalen. Det var ein økonomisk og praktisk byggemåte, men temmeleg einstona og etter dagens oppfatning berre unntaksvis pen. Dei gamle stasjonsstrøka stod enno for det meste urørte, og bevarte framleis i noen år sin opprinnelege sjarm, men utetter femtitalet sette moderniseringa inn og omforma fleire bygdesentra til estetiske misèrer. Eg nemner ikkje namn, for med få unntak var ikkje den eine kommunen stort betre enn den andre.

Men folk levde og levde godt, smått og godt, vil ein vel kunne seie om ein bruker oljeglatte tider til

samanlikning. Truleg kan ein med rette snakke om at homogene bygdesamfunn fungerte tilfredsstillande med sitt nedarva og uskrivne regelverk for sed og skikk. Fans det skandalar – og det gjorde det vel, men definisjonen er alltid tøyelig – hadde nordøsterdølene utvikla ei eiga evne til å minimalisere dei fleste krumspring i ytterkantane av traust moral og halde det unna open offentlegheit. Kva som vart sagt, mann og mann i mellom, for ikkje å seie der kvinnene møttes til sy- og pratestunder, er derfor framleis lagra som hemmelegheiter.

Folketalet heldt seg stabilt. I Alvdal steig det frå 2562 menneske i 1950 til 2616 i 1960, og låg jamt på eit høgare nivå enn i dag da det bur 2418 i kommunen. Det er ein nedgang som nok kan skape ei viss uro, men likevel fortonar folketalet seg nesten fastgrodd stabilt. Barnetalet var jamt stort og først mot slutten av tiåret kunne ein registrere teikn på rasjonalisering og sentralisering, med sanering av skolekretsar.

Slik var det i dei fleste kommunane. Det budde 2372 folldøler i bygda i 1951 og 2348 i 1960. Da den største arbeidsplassen i kommunen, Folldal Verk, vart nedlagt, med siste arbeidsdag på Tverrfjellet 4. april 1993, førte det naturleg nok til inn-

hogg i folketalet, som i mars 2015 er 1597. Sollia var den tid eigen kommune med eit folketal som minkar frå 467 i 1951 til 416 i 1960.

Eg er freista til å seie at nordøsterdølene var så tradisjonsbundne at dei formerte seg av gammal vane. Dei var forsiktig jordbundne. Tynset kommune var i praksis alt no eit klart vekstsenter i regionen, men voks ikkje oppsiktsvekkande raskt frå 4200 i 1951 til 4306 ti år etter. Kvikne var som kjent ikkje innlemma i Tynset med sine 1196 kviknedøler i 1960. Og når eg no første sveipar innom statistikk må eg nemne at folketalet i Engedal faktisk auka frå 1756 i 1951 til 1818 i 1960. I dag er det 1359 innbyggjarar i Engerdal. Dei to rendalskommunane hadde begge veik nedgang i 50-åra, i Øvre Rendal var det i 1960 1778 innbyggjarar, i Ytre 1993, altså berre der meir enn i heile Rendalen kommune i dag med 1885. Tolga og Os hadde veik nedgang i folketalet i dette tiåret, Tolga frå 2021 til 1948 og Os frå 2165 til 2083. I dag har Tolga 1656 innbyggjarar, medan Os har 1991. Trass i visse endringar tyder tala på stabile tilhøve, utan nemnande sprell verken i sengehalmen eller på statistikken.

Det som etter femtitalet synt seg å bli omfattande strukturendringar,

Trost i taklampe. Foto: Roar Øblander NTNU UB.

skapte verken nemnande debatt eller uro for framtida. Ein visste at nytt var under utvikling, men resonnererte lite om kva det var og korleis framtida ville arte seg. Bygdene var trygge på seg sjøl og tok hand om sin eigen skjebne. Den kommunale moderniseringsprosessen var så nødvendig at ei rekke tiltak vart sette ut i livet utan nemnande oppstyr. Dei stabiliserande faktorane var i fleital.

Eg streifar noen fellestrekk som ein kanskje kan tillegge konserverande kraft. Den sjuårige folkerskulen var ein slags kulturell grunnvoll, spreidd bygdene på langs og tvers i skulekrinar. Lærarane var både skulemeistrar og kulturarbeidarar med respekt. Dei var samtidig forbilete og brukt i fleirfaldige kommunale ombod. Ungdomane gjekk for presten, så å seie i samla flokk og vart konfirmererte, dei fleste utan nemnande ettertanke. Humanetikken var ikkje oppfunnen i norske bygder, men det var like før.

Bygdene var enno ikkje komne med i skilsmissestatistikken, men det òg var i ferd med å endre seg. Nordøsterdalen ligg halvanna år etter dei meir markante sosiale omskifte som pregar meir folkerike samfunn, gjerne med hovudstaden som trendsettar. Samlivsproblem var i det store og

heile eit sjeldan emne for offentleg merksemd. Utruskap vart skildra i ukeblada, som sanne ”fortellinger frå virkeligheten”, men vart nok oppfatta som reine påfunn likevel. Men ukeblada kom med full styrke på femtitalet, og fortalte slik dei alltid har gjort, om vakre heimar, reine kjøkken, luftig bakverk, litt kjendisstoff frå eit blomstrande urbant for-nøyelseliv, med kino, teater og muntre kafear. Det var mindre å lese om boligmangel.

Etter kvart fekk ungdomen nye illusjonar og ideal. Kommunikasjonane gjorde dei framleis meir stasjonære enn mobile. Dei held seg ikkje med eigne bilar, slik tilfellet er i dag, men dei fekk seg lett jobb, og mange reiste ut. ”Flukten frå landsbygda” vart registrert, først som eit flyktig fenomen, seinare omtala med bekymring. Så tidleg som i 1950 kom Trost i taklampa, Alf Prøysens einaste roman, som vart skodespel og syngespel og ein publikumssuksess som mangla sidestykke. Ei endring var i emning. Reisegrammofonen, leppestiften og nylonstrømpene erobra stille grender og klora seg for alltid fast.

Folk som budde i stasjonsstrøket hadde lagt av dialekten og levde meir og meir på byvis og kopierte og vidareutvikla atferd- og samværsformer

som vart oppfatta som fasjonable og moderne. Men også folk på bygda fekk sans for nye innslag i kvardagen, til dømes ferie, eit fenomen som har fått dominerande plass i folks liv etter den tid. Dei som budde på gard og hadde husdyr, det vil seie ku, og det galdt dei aller fleste, var glad dei slapp fjøsstell for ein dag, meir let seg vanskeleg ordna. Men tida for rasjonalisering var inne, og ordningar med arbeidshjelp på omgang og faste avløsarar vart etter kvart etablerte. Folk fekk fritid, utan eigentleg å forstå kva ein skulle med det, men den særnorske forma for ”kroppsdyrking”, det å vere påskebrun, vart det idealfjeset alle yngre helst ville vise omverda når påskedagane vel var over, og dei vårlege kaldvindar fekk blåse fritt gjennom bygdene. Det er som me veit bare ein kort periode folk flyg ikring med fjeset solvendt for å utfordra nordisk pigment. Kanskje bør eg nemne at dette var før den tid Nordøsterdalen fekk innslag av folk med annan hudfarge. Tante Margit Holmen, fødd i 1904, skildra med stor innleving første gongen ho såg ein som var mørk i fjeset. Det var forresten ikkje fargen ho tilla dramatisk effekt, men det faktum at han kom gåande i tett snødrev ned Sivildalsvegen.

Rock. Foto Scanpix.

Det fans altså teikn på omskifte. Bønder i byen var ikkje lenger bare eit lattervekkande begrep på Chat Noir. Bygdefolk etablerte seg der og vart urbaniserte, i skinn om ikkje i sinn. Trass i utvandra posisjon var heime for dei aller fleste unge framleis Nordøsterdalen. Lange ekstratog ved høgtidene var synlege bevis, og Østerdølenes lag i Oslo held heimkjensla levande. Dansefestane i Ingeniørenes hus var akseptert substitutt for Rondaslottet og Vidarheim. Den årlege Holmenkollfesten var ei tilstelning med status, for der kunne ein slå av ein prat med kompisar frå heimetraktene. Fleire av dei beste frå konkurransane i Nordmarka dansa pols på parketten. Skiløparane var alltid innom og let seg hylle, og det følgde stor stas i kjølvatnet av sterke namn som Gjermundshaug, Bjørn, Eggset og Kveberg. Ein undervektig alvdøl kunne skryte på seg ein kongepokal eller to. Tynsetingane hadde Asbjørn Støholen som sitt midtpunkt og dalsbygdingen Annar Ryen var eit ruvande samtaleemne. Mytane om råsterke folldøler vart dyrka, og ein hørte om seige femilsslukarar som gjekk på snus og nafta, og ikkje tok det så nøye med dietten. Men vann likevel. Eg fekk seinare på femtitalet høre ein folldøl som gjekk Bjørkebollrennet

fortelje at han vart så tyst under vegs at han måtte ta seg tid til å finne ein bekk. Det gjekk ut over vinnarsjansane, men hovudsaka var å gå på ski, ikkje å samle seg formue på verdenscup.

Mekaniseringa sette spor etter seg i bygdebildet. Nye kraftvidunder kunne mønstre 20 hestekrefter der Svarten hadde sin eine. Traktoren var komen, mjøkemaskinen, bulldozeren!

Men framleis var det ei blanding av nytt og gammalt, slepriva og silosvansen på same gard, tradisjonell

seterdrift side om side med hytte-turisme. I tømmer-skogen brukte ein hest, og tømmerflaka låg på Glåma-isen, vart merkt for salg på blånande våris, og strauk med flommen.

I ettertid vil gammalt folk påstå at ”det var tider det”, og om ein ser femtiåra i ein positivt overberande synsvinkel, kan det vere rett å bruke ein så idyllisk karakteristikk. Dei unge som kjente seg godt vaksne

straks dei var konfirmerte, hugsar at det var mye å ta seg til. I tillegg til kvardagsleg arbeid og lite fritid var

Øvre Rendal framhadsskole. MINØ.049376.

det framhaldsskole og snekkarskole, privat realskole på Folldal verk og i Alvdal, statsrealskole på Tynset. Tynset folkehøgskole song på siste verset,

men ungdomslagsarbeidet hadde vakna av krigsdvalen og hadde gode år. Folk samla seg i tusental til sommarstemne. Dei såkalte lur- og lokke-

Tynset folkehøgskole Vidsyn. MINØ.047237.

stemna var populære, lanserte skjørøst og rømme og gubb og mølske og sønngraut (soingraut) som furkunnmat, og forlysta folk frå fjern og nær med felespel og folkedans, korsong og tablåar. Folk kom nordan og sunnan (sitert fritt etter eit vers Sigurd Wegner frå Tynset brukte for å karaktarisere folk på veg til stemne: Kjem du synnanå / hell kjem du norda? / Kjem du vægen/hell kjem du jorda?) på ujamne setervegar, dei gjekk eller sykla eller sat på traktor-tilhengarar eller lastebilar, om dei da ikkje fekk skyss på anna vis. Den vel-talande skribenten Bjørn frå landet (Oskar Bjørnstad frå Storelvdal) held tale i Lomsjødalen i Alvdal, og etter at stemnet var slutt kom slekta på bu-deiebesøk, sat med kaffe og vafler i seterveggen og let ”fager kveldsol smile, over heimen ned”.

Tidleg på femtitalet kunne ein merke at verda ikring oss gjorde seg meir og meir gjeldande. Stipend gjorde at dei unge som ville skaffe seg meir utdanning ikkje trong å be midla grannar om å stille som kausjonist. Eg for min del reiste til Oslo for å ta examen artium der, andre reiste til landsgymnasa, til dømes Eidsvoll, Vinstra og Orkdal. Dei som gjekk meir beint på sak, hadde ikkje vanskar med å få seg jobb, så å seie rett

Oskar Bjørnstad. Foto: Dagfinn Grønoses samling, Glomdalsmuseet/Anno museum.

etter folkeskolen. Dei mest eventyrlystne reiste til sjøs. Andre venta til dei vart innkalla til verneplikt. Dei som kom i Tysklandsbrigaden fekk med seg inntrykk og impulsar frå militærteneste i eit krigsherja Europa. Unge menn gjorde si verneplikt, anten det var sivil teneste eller militær-

teneste under meir heimlege tilhøve. Det var nyttige erfaring også i sivil forstand, har ein som opplevde førstegongsteneste i byrjinga av femtitalet ofte poengtert for meg. Han var odelsgut, hadde gått Storsteigen landbruksskole, med påstår at det var ei slags frigjering av personlege krefter

å kome bort heimanfrå, lære å disiplinere seg, vart kjent med unge menneske frå andre delar av landet, vart meir sosial. I same perioden av livet gjekk unge bygdajenter på husmor-skule. Eller, slik Prøysen skildrar det, dei drog til byen og fekk seg arbeid.

Ikkje underleg at bufaste bygdefolk og deira lokalpolitikarar var bekymra, men trøysta seg med at enno var det slik at mange unge jenter og gutar som ikkje hadde odal tok seg eit mellomår eller to som tenestjente eller dreng. Men det var definitivt slutt på dei tider at ein vart livsvarig dreng eller ”gammalt kvinnfolk” i fast arbeid i fjøs og i hus, om ein ikkje vart gardkjerring eller husbond. I meir laussleppt samanheng vart det diskutert om det var fornøyelse eller plikt å ligge med kjerringa. Svaret var at det måtte vere fornøyelse, elles var det nok drengen som hadde fått den jobben òg. Om ein ser bort frå at det er ein grovkjefta spøk, fortel det om ein viss klasseskilnad, som nordøsterdølene likevel opplevde mindre av enn tilfellet var lenger sør i dalføret.

Da som i dag var vermeldinga ein populær programpost i radio, der NRK med sin einerett hadde ei folkeopplysande rolle dagens menneske vanskeleg kan fatte. Radioen stod for formidling av fagstoff av ulikt slag.

Folk fekk nytt frå kultur og næringsliv. Musikkglade kunne nyte Ønskekonserten eller oppleve pedagogisk tilrettelagt klassisk musikk med t.d. Stavangerensemblen som musiserte midt på dagen nærast som akkompagnement til melding frå fiske, som spraka gjennom etereren med mussa blanding på stampen, og slikt fullstendig kaudervelsk for innlandsmenneske, medan Jacob Gades Tango Jalousie førte trauste døler forsiktig ut på dansegolvet der dei motigaste broderde vidare med Prøysens "Tango for to".

Og merk det sterkaste særkjennet: 1950-åra var ein førengelsk periode. Den tid var engelsk eit framandspråk i bokstaveleg forstand. Det fans naturlegvis somme ungdomar som lærte engelsk på realskulen eller på andre skular. Men det var eit fag dei lærte. Det var ikkje eit språk i bruk. For unge menneske i dag ville det vere uuthaldeleg om ein opplevde kvardagar utan ei einaste engelsk songtekst. Den store og imponerande kulturmonstringa som t.d. ungdomane i Nord-Østerdalen hadde i år, med mye spennande kunst og kulturuttrykk, var songtekstleg sett dominert av engelsk. Talentfull og godt skolert ungdom syng engelsk med så overtydande sjølkjensle at det nesten får meg til

å tru at eg no opplever ein generasjon østerdøler som er internasjonal av legning.

Slik var det ikkje i 1950. Songtekstene var norske, men svensk sneik seg inn på plate og hos popartistane i radioen og fekk gyllen status. Kärlek hadde eit sug i seg som kjærleik ikkje kunne matche. Om eldre folk bryr seg med å minnast sine ungdomssyn-der, var det forferdeleg mye sentimentalt tomprat å høre i landeplagene, dersom ei la merke til ord. Men det gjer ein sjeldan når det er snakk om pop-musikk. Der var det minst like mye, ja kanskje meir sår elskhug og hjartesor. Ein let det ikkje gå inn på seg, men dansa det av seg.

Jens Book-Jensen var ung mikrofonsjarmør, med t.d. Kastanjene blomstrer i Bygdø Allé 1950, Nordlandsnetter 1952 og Det blir atter sol og sommar i 1954. Trubadurane Stordahl og Engedal besøkte ungdomshusa med sine gammaldansprega ti på topp. Ønskekonserten i radio hadde første sending i 1950 og vart ein barriere mot engelsk tekst. Rett nok braut Rock 'n roll inn i ungdomleg norsk gemytt og gav forsmak på det som snart skulle kome, men enno song dei mest kjente artistane på norsk, mellom anna fordi NRK utgjorde ein norskspråkleg heimefront,

til og med mot Melodi Grand Prix, som starta i 1960, utan at eg trur norsk språk i tekstene utgjer grunnen til at Norge har rekord i sisteplasse- ringar.